

SEBŐK MELINDA

A haláltudat mint líratörténeti- líraelméleti reprezentáció

RADNÓTI MIKLÓS ISTENHEGYI KERTJÉBEN

A most száz éve, 1909. május 5-én Budapesten született Radnóti Miklós sorsának alakulása és költészete szoros kapcsolatban áll egymással: születésének tragikus körülményei, édesanyja és ikertestvére halálának tudata egész életén át végigkísérte.¹ A költőt ez a „születéséhez kapcsolódó halálélmény tette olyan fogékonnyá a halál mindenfajta közlésére”.² Radnóti költészetének tehát alapvető, dramatikus élménye a halál. Számos verse önéletrajzi ihletettségű, sorsa és lírája ezért szerves kapcsolatban áll egymással. A születését kísérő kettős tragédia egész életében súlyos lelki terhet jelentett számára, s minden születésnapja a szerencsétlenségre emlékeztette. Költészete a vallomásos lírával rokonítható, szinte kiírja magából születése tragédiájának és szülei halálának sokkoló élményét. Ez a halálélmény azonban később átadja helyét a történelmi viszonyokból fakadó haláltudatnak.

Radnóti „egynisége a bánatra való hajlam és az egészséges férfias derű különös ötvö-zete volt. Hogy a harmincas évek végén és a negyvenes évek elején haláláig, a szomorúság vagy éppen kétségbeesett keserűség egyre inkább elhatalmasodott rajta, az elsősorban a kor és a környezet halálos reménytelenségéből következett”.³ A pusztító háború miatt poklokot megjárt költő korai verseiben is ott bujkál a halál sejtelme, de ez az érzés sokkal erőteljesebb és jobban nyomon követhető a *Járkálj csak, halálraitélt!* kötettől egészen a *Razglednicákig*. A *Járkálj csak, halálraitélt!* című kötettől megszaporodnak Radnóti kö-zelgő fenyegetettséget keltő tájai, melyek az emberi félelem kifejezői. Ez az egyetlen kötet, melyben nem emlékezik meg gyermekkori halálélményéről, mégis ebben a kötetben telje-sedik ki egyértelműen a haláltudat. A gyerekkori halálélményt ekkor létélménnyé transz-ponáló költő hangulati mélypontja nagy művészi-formai fejlődéssel jár együtt, hiszen a harmincas évek második felétől halálos tájképeivel az avantgárd vívmányait felhasználó,

¹ „Az 1908-ban fogant első terhességéből ikrek születtek, tragikus következményekkel. Az ikerterhességben jóval nagyobbak a komplikációk, emiatt a Budapesten 1909. május 5-én lezajló, elhúzódo szüléskor az édesanya szíve felmondta a szolgálatot. Az elsőként világra jövő, ún. A-iker volt Radnóti Miklós, míg a másodikként megszületett fiú, a mindig nagyobb kockázatnak kitett és kisebb súlyú B-iker csak néhány percet élt. A keresztlevél tanúsága szerint nevet sem adtak neki” Czeizel Endre, *Költők, gének, titkok*, Budapest, Galenus Kiadó, 2000, 172.

² Ferencz Győző, *Radnóti Miklós élete és költészete*, Osiris Kiadó, Budapest, 2005, 59.

³ Buday György, *Radnóti Miklós emlékezetére*, Tiszatáj, 1972 /12., 36.

mégis hagyományba kapaszkodó klasszicista szintézist teremt. Az 1936-os *Járkálj csak, halálraitélt!* már a klasszicizálódott versformák kötete, és egyben a kétféle haláltudat közötti váltás pillanata. Születését kísérő tragédia helyett a kor fenyegetettségéből fakadó halálfélelem jut kifejezésre a kötet első versében, az *Istenhegyi kert*ben is, ahol a nyári kert szépségében már az ősz színeit látja meg a költő, majd személyes sorsának alakulására és a vészterhes jövőre hívja fel a figyelmet:

*A nyár zümmögve alszik és a fényes ég
magára vonta szürke fátyolát,
kutyám borzol, fölmordul és elrohan,
megugró árnyat lát a bokron át.*

*Öreg virág vetkőzi sorra szirmaiát,
pucéran áll és félig halottan,
gyöngye barackág ropog fölöttem
s terhével lassan a földre rogyan.*

*Ó, ez a kert is aludni és halni készül,
gyümölcsöt rak a súlyos ősz elé.
Sötétedik. Halálos kört röpi
köröttem egy elkésett, szőke méh.*

*S fiatal férfi te! rád milyen halál vár?
bogárnyi zajjal száll golyó feléd,
vagy hangos bomba tőr a földbe és
megtépett hússal hullsz majd szerteszét?*

*Álmában lélezkik már a kert, hiába
kérdzem, de kérdem újra mégis.
Gyümölcsökben a déli nap kering
s hűvösen az esti öntözés is.*

Radnóti Miklós *Istenhegyi kert* című verse 1936. július 20-án íródott, mely a Nyugat kiadásában megjelent *Járkálj csak, halálraitélt!* című kötet első költeménye. A szerző többnyire nem változtatott az 1930-as években írt verseinek kéziratán. Bár előfordul egy-két átírás, de csak a rím vagy ritmus kedvéért: egy-egy szótagot megváltoztat, sorokhoz hozzátold vagy azokból elvesz a költő; így például a *Számadás* (1933), *Kortárs útlevelére* (1934), *Szilveszter és Újév közt* (1935) című versekben. Ezek a változtatások azonban a versek egészét nem érintik, hisz csupán a szótagszám növeléséről vagy csökkentéséről van szó. Az *Istenhegyi kert* megírása előtt jelentősebb változtatás az 1934-ben íródott *Vénasszonyok nyara*, (melynek eredeti címe *Augusztus* volt) és az 1935-ben keletkezett *Haza-felé* című versein figyelhető meg. A *Vénasszonyok nyara* utolsó versszaka az első kézirat szövege alapján:

~~Fürtökben érik a piros
köröskörül az ég tövén,
nem is fehér más, látom én,
csak itt e szives papiros.~~

Sötétül lussan a piros
s ami szája maradt fehér,
az is már látod, feketéll,
mint e vestől a papiros

Szintén változtatás figyelhető meg a *Hazafelé* című vers kéziratában:

~~Vállakra kerülnek a lécek
a lécek
s a várossnak sáros s a várossnak sáros
útja síró szakadás, útja síró szakadás,~~

~~tündér vasárnap tűnik el most
s új két ~~nyaraló~~ ~~nyaraló~~ ~~nyaraló~~
arcát sötét hideggel.~~

Radnóti Miklós

1935. január 19. Bp.

Ebben a költeményben a változtatás már sokkal szigorúbb. A „sötét hideg” egyfajta szorongásra és fenyegetettségre utal, s egyben előrevetíti a Kortárt útlevelében említett „surranva élés” félelmét. Bálint György volt az első, aki szavakba foglalta Radnóti haláltudatát a *Járkálj csak, halálraitélt!* kötetet ismertetve 1936-ban: „A halált tudomásul vesszük, beiktatjuk napi életünkbe, számolunk vele, és ha bekövetkezik, nem fogunk meglepődni. Ezek a versek [...] ellágyulás nélkül szólnak róla, csaknem szigorú hangon állapítják meg. Halálra ítélnék bennünket, egyelőre haladékokat kaptunk, addig mindenesetre élünk, ahogy tudunk, sőt, néha még a jövőre is gondolunk, amely nyilván nem lesz a miénk, de kétségtelenül eljön”.⁴ Az 1936-os kötetében a legváratlanabb helyzetek emlékeztetik a költőt a halálra. Még abban a kertben is a halálra gondol, melyben élete legboldogabb perceit töltötte, s még akkor is, mikor a táj szépségét élvez. Az addig békét jelentő istenhegyi kert idilli légkörébe, ahol élete legszebb éveit élte, a halál képe vetül. A Diana út 15/B alatti ház kertje több az 1930-as évek közepétől írott versek színtere (Este a kertben, Október délután, Szerelmes vers az Istenhegyen, Alkonyi elégia, Hajnaltól éjfélig, Alvás előtt, Lomb alatt, Hajnali kert, Istenhegyi kert). A nyári hónapokban a béke és nyugalom szigetét jelentette – Vas István visszaemlékezése szerint – „az a svábhegyi, pontosabban, és ahogy Radnóti nevezi verseiben, istenhegyi ház, amelyet Fifi szülei béreltek nyaranta, és amelyet [...] Tündérlaknak neveztek.”⁵

⁴ Bálint György, *Járkálj csak, halálraitélt!*, Pesti Napló, 1936/ 258.

⁵ Vas István, *A nehéz szerelemről* = In: *In memoriam Radnóti Miklós*, szerk., Domokos Mátyás, Budapest, Nap Kiadó, 1999., 139.

Az *Istenhegyi kert* soraiban kibontakozó természetélmény a látvány néhány perc alatt befogadható benyomásait rögzíti. Radnóti tájképe dinamikus, a mozgást ábrázoló hangulatfestő igék és a táj egyes elemei logikusan állnak össze. Az *Istenhegyi kert*be lép az addig nélküle megjelenített, akár objektív tájleírásnak tekinthető vers soraiba a költő, hisz őt is fenyegeti a halál, majd ismét objektív tájfestés következik a vers utolsó két sorában. Az idilli táj derűje nem zavartalan, hiszen annak szépségére rávetíti fenyegetett élethelyzetét. Az ilyen felépítés csak fokozza a versnek azt a dinamikáját, amit a mozgáseffektusokat kifejező igék sorozata szuggerál. Radnóti, mint az egykorú német expresszionisták vagy a fiatal Szabó Lőrinc, a meg hasonlásból menekül a természet ártatlanságába: szüntelen foglalkoztatja, hogy mi a fák, füvek belső élete, valósággal társalog a természettel, annak játékos megjelenítésével. Tájverseiben kitüntetett szerepet kapnak a hangutánzó és hangulatfestő szavak, (főképp a mozzanatos igék) így jön létre a természeti képek eleven érzékletessége. Radnóti e miniatűr tájképe is rendkívül mozgalmassá teszi a tájversében közvetlen környezetének legapróbb rezdüléseit is érzékelteti. A versnek önletrajzi háttere és hitele van, valóban megtapasztalt élményt rögzít: pontos képet ad az istenhegyi kert hangulatáról. Az elmúlás és múlttá válás mozzanata teszi olyan álomszerűen nosztalgikussá és idillien széppé a költő emlékeit. A közelgő vég, a halál gondolata benne rejlik tájversében, s rettegéssel homályosítja el az idilli boldogságot. A költő esendősége és sebezhetősége vonzza a közeli tragédia érzését, hiszen költészetét „a közelgő történelmi kataklizmák sötétje festette, a halál egyre jelenvalóbb képe szőtte át.”⁶ Radnóti tája látszólag impresszionista, de valójában nem az; nem leírás, hanem beleélés: a természet rajzában jeleníti meg a lélek rezdüléseit.

Az *Istenhegyi kert*et olvasva a költői szöveg sajátos hangalakjára figyelünk fel, zeneibbnek érezzük valamilyen oknál fogva. A költeményben olyan versdallam dominál, mely első hallásra is megragadja a befogadó figyelmét. Ezt a fajta zeneiséget a hangutánzó és hangulatfestő szavak gyakori előfordulása okozza. A hangutánzó szavak szerepe az első két versszakban domináns. („A nyár *zümögve* alszik”... „kutyám *fölmordul*”... „barackág *ropog*”). Mindemellett a hangfestés másik eszköze, a hangulatfestés is fontos szerepet kap: (kutyám *borzol*, *elrohan*, a barackág a földre *roggyan*, *hullsz szertesét*, a nap *kering*, bomba *túr*). A felpattanó explozívák impulzusszerű zörejeket, koppanásokat („barackág *ropog*”) tükrözhetnek. A tompa zörejeket a világosabb hangszínű *t* és *k* hangok kísérik a versben: („*vetkőzi szirmai*”, „*vonta szürke fátyolát*”)

Az *r* bármilyen zajt festhet, melyre a zaj erősségének igen gyors ütemű váltakozása jellemző: az *Istenhegyi kert*ben kiemelt szerepe van ennek a fonémának. Több soron keresztül a vers zeneiségét adja az *r* pergése, mely többféle funkciót tölt be: egyrészt a hangutánzásban és hangulatfestésben van szerepe, másrészt alliterál. A belső alliteráció fokozza a vers zeneiségét, hiszen szinte hallani a kutya morgását, a barackág ropogását, a szirmok hullása pedig az őszi falevelek zörgését idézi:

„...*kutyám borzol, fölmordul, s elrohan,*
megugró árnyat lát a bokron át.”
 „*Öreg virág vetkőzi sorra szirmai,...*”

⁶ Pomogáts Béla, *Radnóti Miklós*, Budapest, Gondolat Kiadó, 1984., 40.

A versben az *r* mellett kitüntetett szerep jut az *l* fonémának, melynek lágysága ellentétet képez az *r* keménységével („Öreg virág vetkőzi sorra szirmait – félig halottan”, „Álmában lélekzik – már a kert”). A költeményben az *l* is gyakran alliterál a szó belsejében, emellett pedig az enyhe alig hallható leheletszerű szellőt a leghalkabb réshang, a *h* festheti (halál, hűvösen). A vers legszebb alliterációját, a szókezdő mássalhangzók egybecsengését is a *h* képezi (hússal hullsz). Radnóti azonban nemcsak a hangok megfelelő illeszkedésére törekszik, hanem a vers egész jelentésére is ügyel. A veláris, melankolikus magánhangzók túlsúlya felerősíti az *Istenhegyi kert*ben központi szerepet játszó halálmotívumot, elmúlástudatot, melyet a halni készülő kert látványával idéz elő. A költemény soraiban így megfigyelhető egyfajta a veláris-palatális szembeállítás: egy-egy mély hangrendű verssor („kutyám borzol, fölmondul és elrohan”) néha korrelál egy-egy élénk hangszínű palatális szintagmával („fényes ég”). Gyakran ez a világos-sötét oppozíció egyetlen jelzőből és jelzett szóból álló szintagmában is felbukkan, melyek a költemény hangzás szerkezetét alkotva ellentétpárokat hoznak létre: „szürke fátyol”, „gyöngye barackág”, „súlyos ősz”, „halálós kör”, „déli nap”. Tisztán palatális verssor csak egy található: „köröttem egy elkésett szöke méh”, ám ez a sor is elkomorul: a méh „Halálos kört röpül”. A költemény tehát mély–magas hangszínváltakozásaiban is sugallja az idill és tragikum ambivalenciáját. Még a mély hangrendű sorokban is felcsillan egy-egy palatális hang (*i*, *e*) („bogárnyi zajjal száll golyó feléd”), de alapjában véve nem jellemző. Talán csak az utolsó sor magas hangrendű dominanciája kölesönöz némi optimizmust a vers borongós hangulatának: „s hűvösen az esti öntözés is”. Ezt az optimizmust azonban elhalványítja az *s* alliterációja, mely a hűvösen süvítő őszi szél képzetét kelti.

A vers félrímei (*x a x a*) a harmadik versszaktól kezdődően szabályossá válnak, páros rímmé szelídülnek; míg az utolsó versszak záró három sora bokorrímet képez. Radnóti rímeit néha igekötők vagy kötőszók alkotják, ragrím azonban sosem található. A sorok szótagszáma szabályosan változik: 12 és 10. Mindig a versszak kezdő sora hosszabb (12 szótag). Az öt versszaknyi költeménynek a középső versszaka egyfajta töréspontot jelent. Itt 13 szótagra bővül az első sor („Ó, ez a kert is aludni és halni készül”), ami kissé megtöri a sorok ritmusát. Majd a hosszú magánhangzók lassítják le a versritmust: („rád milyen halál vár?”). Ezzel szemben a vers elején az *r* pergése és a hangutánzó, hangulatfestő szavak (zümmögve, borzol, rohan, megugró, ropog, rogyan, röpül) felgyorsítják a vers ritmusának löktetését. Így az utolsó két versszak lassabb, melankolikusabb az első háromnál. Radnóti versében tehát az esztétikai funkció különös szerepet tölt be: a költemény hanghatása és jelentése nem különíthető el egymástól. A halálélménynek a természetre kivetített vonása mutatkozik meg a költeményében.

Radnóti Miklós az *Istenhegyi kert*ben az őszi kert melankóliájában, a természetbe belevetíti a körülötte zajló élet drámaiságát. Az elborongásnak s a felderülésnek a dialektikája ellenére a vers tónusa sötét, a halál tudata egyértelmű. A haláltudat Radnótinál főként a kor kap mind konkrétabb tartalmat a sejtelemből, a megsejtésből, a fenyegetettség érzéséből bontakozva ki. A halál motívuma Radnóti tájköltészetében – ahol a táj egyszerre a kor és a történelmi időszak jele – már az 1936 előtti versekben is jelen van. A nagy tájversek első darabjában, az 1933-as *Táj, változással* című versben a természetet beárnyékolja a közelgő vihar, a béke világát nyugtalanítja a fenyegetés: „fa, madár és szél szipogó ije-

delme” járja be a változó tájat, „elfut a béke és kigyúl a világ.” Radnóti érett költészete kezdetén a táj a *Háborús naplóban* így jelenik meg:

„Az ablakon haldokló darázs repül be,
alvó asszonyom álmában beszél,
a barnuló felhők széleire fehér
fodrokat fú a gyöngye szél”.

A „haldokló darázs” képe előre vetíti az *Istenhegyi kertben* leírt „halálosan” köröző méh látványát. Radnóti a tájba belerajzolja a haláltól rettegő ember képét, „aki tudatában van elkerülhetetlen és közeli halálának – s ezért a jelenlevő költővel együtt a táj is átalakul.”⁷ A természetben a táj szépsége és a kert nyugalma nem nyújthat többé menedéket, az ember védtelenné és kiszolgáltatottá válik. A vihar előtti csend pillanatnyi szépségeit festi meg a tájnak, mely azonban már nyugtalansággal telített. Abban a pillanatban gyönyörködik a tájban, mikor a tragédia előtt még egyszer, utoljára széttekint a világban, „s remegő gyorsasággal végigsimogatja az élet eddig fel nem ismert mindennapi szépségeit”, de a halál állandó tudata „szemünk előtt új fényben cikáztatja végig a jelenségeket”.⁸ A társadalom, a kor fenyegetettségét érző ember és a természet egysége olvad össze ebben a versben. A „fiatal férfi” az egzisztenciális létet egy konkrét élet keretében tudja csak szemlélni, és éppen ezért lehetetlen a haláltól elszakadnia. A mozgalmas tájbrázolásban Radnóti a tájképet kimozdítja a statikus nyugalomból. Versében valóságos lelki konfliktusról szól, az erőszakos halál sejtelmét fejezi ki: azt fontolgatja, hogyan sújt le a halál, ha majd megérkezik.

Az *Istenhegyi kert* című költemény kompozícióját a rettegés és halálfélelem hangulata szabja meg. A vers építkezése lépcsőzetes: a szavak konnotációs tartalmát vizsgálva megállapítható, hogy egyre több az elmúlásra való utalás a versben. Az *alszik* ige a természeti halált idézi: a nyár „magára vonta szürke fátyolát”. Az elsötétedő táj, a szürkület a napszak végét, az élet alkonyát is jelenti. Ezt az érzést fokozza az „öreg virág”-metafora, mely „félíg halottan” az emberi lét végességét idézi, éppúgy, mint „a barackág”, mely a „földre rogygyan”. Az első két szakaszban a halálhoz közeli szavak jönnek elő (alszik, fényes ég, fátyol, halottan, föld), ezek az elmúlás képzetét építik föl: a beszélő csupán birtokos személyjelekben („kutyám”) és névutós végződésekben („fölköttem”, „köröttem”) van jelen. Versszakról versszakra válik a hangulat egyre komorabbá. A harmadik versszak tartalmazza a nyugtalanító általánosítást: a kert elsötétedik, s a méh „halálos kört röpi”. A negyedik szakaszban nem önmegszólításról van szó, hiszen a megszólított nem a beszélő. Mégis itt kapcsolódik a halál a személyes emberi élethez, s az egyéni haláltudat általánossá válik:

„S fiatal férfi te! Rád milyen halál vár?
Bogárnyai zajjal száll golyó feléd,
Vagy hangos bomba tús a földbe és
Megtépett hússal hullsz majd szerteszét?”

A két kérdés a drámai szituációt a tetőpontra emeli. A szerkezet erővonala a negyedik versszak végéig fokozatosan emelkedik, majd az utolsóban lehanyatlik. Az ötödik strófa-

⁷ Szabolcsi Miklós, *Radnóti Miklós halálos tájai*, Alföld, 1985/4,57.

⁸ Kelemen János, *Járkálj csak, halálraitélt!* = In: *In memoriam Radnóti Miklós*, i. m., 150.

ban a beszélő már csak általánosságban fordul a kerthez („álmában” – „déli nap” – „esti öntözés”), azaz ciklikusan írja le az életet és a halált, az életből a halálba tartást és az új életre ébredést. A kérdező lírai én azonban kívül reked az élet-halál gondolatkörén: már nem személyes érintettségben van itt, csupán a „tanú” szerepe az övé. A vers kompozíciója így válik kerek egészé.

Radnóti Miklós születésének centenáriumán érdemes figyelni miniatűr tájképére, költői képekben gazdag poétikájára, mely tökéletesen tükrözi kedélyállapotának hullámzását. Bár optimizmusát, túlélni akarását, humanista hitét még a halál árnyékában sem vesztette el; idilli tájképét beárnyékolja a halál sejtelme, így válik az elkomoruló természet, az elsötétedő táj az egyéni haláltudat kifejezőjévé. „Idill és tragikum senkinél sem egyesült még oly szervesen, mint épp őnála [...] Idill és halálfélelem: Radnóti vágyódása, hogy összebékítse költészetének két legfőbb sugallóját, sohasem teljesülhet be. Legfeljebb ott, ahol a halál bizonyossága ernyőzi a veszett idill emlékét.”⁹

⁹ Sőtér István = In: Trencsényi – Waldapfel Imre, *Radnóti Miklós eclogái, In memoriam Radnóti Miklós*, i. m., 287.